

سامانه‌های پدافندی شهر ساسانی اردشیر خوره

داود صالحی^۱، حسین کوهستانی اندرزی^۲، طاها منصوری^۳

تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۱۱/۰۵

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۳/۱۹

از صفحه ۳۹ تا ۵۴

فصلنامه علمی-ترویجی مطالعات تاریخ انتظامی

سال هفتم، شماره بیست و چهارم، بهار ۱۳۹۹

چکیده

موضوع امنیت در شهرها و مرزهای دوره ساسانی بسیار پیچیده است بدیهی است که تامین امنیت در هر کشوری با توان داخلی بنیادی‌ترین اصل استقلال آن محسوب می‌شود. ساسانیان نیز از این امر مستثنا نبوده و جهت برقراری امنیت بر توان نیروی داخلی تکیه داشته‌اند. ارتش، در دوره ساسانیان با روی کار آمدن اردشیر بابکان (۲۲۶-۲۴۱م) نظم و قدرت بیشتری گرفت و هدف اردشیر از احیای قدرت نظامی حفظ آرامش و امنیت تمامی شهرهای کشور بود.

هدف از این پژوهش بررسی عوامل دفاعی ساسانیان در ابعاد مختلف از جمله پدافند عامل و غیرعامل در شهر اردشیرخوره است. نگارندگان در این پژوهش به بررسی تدابیر امنیتی و دفاع از شهر اردشیرخوره دوره ساسانی پرداخته و با بررسی‌های صورت گرفته مشخص می‌شود اردشیر علاوه بر ایجاد ارتش منظم جهت دفاع عامل؛ برای امنیت شهر اردشیرخوره نیز تدابیری خاص اندیشیده بوده که قبل از ساسانیان کمتر بدین امور توجه می‌شده است. احداث قلعه، حفر خندق و ایجاد حصار در اطراف شهر از جمله اقدامات ساسانیان برای دفاع غیر عامل از شهر بوده است. اردشیرخوره اولین شهر امپراتوری ساسانیست که امنیت شهر در اولویت طراح قرار گرفته و بانی شهر از پدافندهای ایجاد برای حفظ امنیت شهر بهره برده است.

پژوهش حاضر بنیادین و روش به کار رفته، توصیفی-تحلیلی است. اطلاعات پژوهش به شیوه کتابخانه-ای و مشاهدات میدانی گردآوری شده است. جنبه نوآوری تحقیق، شناسایی تدابیر امنیتی شهر اردشیرخوره ساسانیان می‌باشد که کمتر به آن توجه شده است.

کلید واژه‌ها

ساسانیان، اردشیرخوره، دفاع عامل، غیرعامل.

۱- دانش‌آموخته کارشناسی ارشد رشته باستان شناسی از دانشگاه بیرجند. نویسنده مسئول. پست الکترونیک:

davodsale67@gmail.com

۲- عضو هیئت علمی دانشگاه بیرجند

۳- دانش‌آموخته کارشناسی ارشد رشته باستان شناسی از دانشگاه بیرجند

مقدمه

اطلاعات از شهرها و ساختار امنیتی شهری دوره ساسانی بسیار محدود و ناچیز است از جمله شهرهایی که آن‌ها را فقط به اسم می‌شناسیم و یا صرفاً در متون و منابع تاریخی ذکری از آن‌ها آمده است و محل دقیق آن‌ها از نظر جغرافیایی و امنیتی قابل تعیین نیست. از همین رو، تنها با تکیه بر اطلاعات و مستندات تاریخی و انطباق آن با شواهد و داده‌های باستان‌شناسی می‌توان امکان بازسازی سیمای امنیتی شهرهای دوره ساسانی را به صورت تقریبی یافت. در حوزه تاریخی اردشیر به عنوان موسس و بنیانگذار سلسله ساسانی توانست در نبردی، آخرین پادشاه اشکانی یعنی اردوان پنجم را شکست دهد و در مقر خود فیروز آباد، قلعه دختر و سپس شهر فیروزآباد یا اردشیرخوره را با ساختار امنیتی مستحکم بسازد تا بتواند بر ایران فرمانروایی کند. ساسانیان تاریخ و تمدن باشکوهی دارند به طوری که بسیاری از نوآوری‌ها و خلاقیت‌هایی که در تاریخ نظامی و شهرسازی ایران به ثبت رسیده است؛ متعلق به این سلسله می‌باشد. از جمله این نوآوری‌ها مربوط به نحوه دفاع ساسانیان از شهرهای خود است که به دو روش دفاع عامل و دفاع غیرعامل به محافظت از دیار خویش، می‌پرداختند. این سلسله را در ابتدای تأسیس خطرات فراوانی تهدید میکرد بنابراین سرمایه‌گذاری در زیر ساخت‌های امنیتی از اولویت‌های سیاست ساسانیان به شمار می‌رفت؛ لذا شهرهای ساسانی با زیر ساخت امنیتی تعریف می‌شد. شهرهای بسیاری به نام پادشاهان ساخته شد. بنیاد هشت شهر را به نام اردشیر نسبت می‌دهند. از آنجاکه شهرها در دوره ساسانیان از اهمیت بسیاری برخوردار بوده است بنابراین می‌بایست به خوبی از ایمنی شهرها حفاظت می‌شد. نیروهای انسانی که شامل ارتش ساسانی، لشکریان و سپاهیان، محافظ شاه می‌شدند، وظیفه بخشی از امنیت کشور را بر عهده داشتند که هر کدام وظیفه مختص به خودشان را انجام می‌دادند در این زمینه ساسانیان بیشتر از گارد ویژه جهت حفظ نظم و ایمنی شهرها و از نیروهای نظامی جهت تقویت سیستم دفاعی استفاده می‌نمودند.

ساسانیان از موارد مختلفی برای دفاع غیرعامل از شهر خود بهره می‌بردند؛ برای مثال در اطراف شهر مبادرت به حفر خندق نموده یا دژهایی بنا می‌کردند و همچنین از پدافندهای طبیعی رودخانه و کوه نیز بهره می‌بردند تا بهتر بتوانند از شهر خود دفاع کنند.

پیشینه پژوهش

تا کنون پژوهش‌هایی در حوزه شناخت شهر اردشیرخوره انجام شده است از جمله، دیتریش هوف باستان‌شناس آلمانی در سال ۱۳۴۸ اقدام به کاوش‌هایی در شهر ساسانی اردشیر خوره کرده است. نتایج کاوش‌های هوف، در کتابی تحت عنوان فیروزآباد در سال ۱۹۷۰ به چاپ رسیده است که به صورت بسیار خلاصه درباره امنیت اردشیر خوره صحبت به میان آورده است. وی تحقیقات خود را بیشتر بر روی معماری متمرکز کرده است. صابر قیاسی در سال ۱۳۹۴ در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان بررسی تأثیر اندیشه‌های دفاعی بر فرم‌بایی شهرهای ساسانی استان فارس، به صورت مختصری به تدابیر دفاعی و امنیتی اردشیر خوره اشاره کرده است. همچنین داود صالحی در سال ۱۳۹۷ در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خویش با عنوان بررسی سیستم‌های امنیتی در شهرهای دوره ساسانی به صورت کلی، و به صورت جزئی شهرهای اردشیر خوره و بیشاپور را مورد بررسی قرار داده است. از آن جهت که در سایر پژوهش‌ها تنها به صورت مختصر به بحث امنیتی شهر اردشیرخوره اشاره و توجه چندانی به این مبحث نشده است. نگارندگان در این پژوهش به صورت جامع‌تری تدابیر امنیتی و دفاعی شهر را مورد بررسی قرار داده‌اند و به سوال‌های نظیر ویژگی‌های شاخص و الگوهای دفاعی و امنیتی در شهر اردشیر خوره ساسانی پاسخ می‌دهند.

دفاع عامل و غیرعامل در شهرهای دوره ساسانیان

امنیت به حالت فراغت نسبی از تهدید یا حمله یا آمادگی برای رویارویی با هر تهدید و حمله را گویند. امنیت از ضروری‌ترین نیازهای یک جامعه است (آشوری، ۱۳۸۸: ۳۸). صاحب‌نظران تعاریف متعددی از امنیت به دست داده‌اند که با بررسی این تعاریف نقطه مشترکی که از همه آن‌ها حاصل می‌شود این است که امنیت احساس آرامش ذهنی و روانی اعضای جامعه می‌باشد. لکن آن تقسیم‌بندی از امنیت که دارای اهمیت است و ارتباط بیشتری با موضوع پژوهش دارد تقسیم‌بندی امنیت به دو بعد امنیت داخلی و امنیت خارجی می‌باشد. نویسندگان علوم امنیتی تعاریف متنوعی از مفهوم امنیت داخلی ارائه نموده‌اند. «امنیت داخلی شامل حفظ ساختار حکومت، نهادهای داخلی، رهبران نظام و مجموعه مشترک ارزش‌ها، اصول، هنجارهای مشروعیت ساز قدرت،

اصول و رویه‌ها و قواعد و مقررات انتظام بخش است» (نگاهیان، ۱۳۹۳: ۸). با توجه به مطالب بیان‌شده، در ارتباط با امنیت خارجی نیز باید به‌طور خلاصه گفت امنیت خارجی، مقابله با تهدیدات بیرونی است. سلسله ساسانیان (۲۲۶ تا ۶۵۰ میلادی) مؤسس رستاخیز فرهنگی عظیمی بود که سراسر آسیای غربی را به زیر فرمان ایرانیان درآورد (سامی، ۱۳۹۰: ۲۱). در بین شهریاران سلسله ساسانی یکی از نشانه‌های بهتر رهبری کردن هر شاهنشاه توجه وی به ساختمان و آبادانی شهر و ساختن شهرهای تازه بود. به همین دلیل هر یک از شاهنشاهان آن سلسله، می‌کوشیدند شهرهایی را پی‌افکنند یا شهرهای کهن را نوسازی کنند. (بهرامی، ۱۳۵۶: ۲۱۶-۲۱۵). در این دوره شهرسازی در همه‌جا کم‌وبیش یکسان بود، و ساسانیان بر آن بودند که جهان چهار بخش دارد و شهرها باید طوری ساخته شوند که به چهارسوی جهان گشوده شوند (احمد، ۱۳۵۳: ۷-۹). از استحکامات و سازه‌های پدافند غیرعامل در دوره ساسانیان دیوار گرگان می‌باشد که پیرامون آن دژهای فراوانی احداث گردید. (مجیدی، ۱۳۹۰: ۴۰). ضمن آن که تاکید بر دفاع از ساختار شهرها از اولویت‌های امنیتی ساسانیان محسوب می‌شد. دفاع عامل در دوره ساسانیان نیز همانند امپراتوری‌های قبل از خویش بوده است و اصلی‌ترین نیروی دفاع از شهرها و مرزها افراد نظامی و ارتشیان بوده است ولی درباره برقراری امنیت داخل شهری اطلاعات چندانی در دست نیست. پدافند مفهومی است در مقابل آفند (پاد آفند، پاد به معنی ضد) در مفهوم کلی، دفع، خنثی کردن و یا کاهش تأثیرات اقدامات آفندی دشمن و ممانعت از دستیابی به اهداف خودی است. پدافند به دو بخش تقسیم می‌شود ۱- دفاع عامل ۲- دفاع غیرعامل

دفاع غیرعامل به مجموعه اقداماتی اطلاق می‌گردد که مستلزم به‌کارگیری جنگ‌افزار و تسلیحات نبوده و با اجرای آن می‌توان از وارد شدن خسارت مالی به تجهیزات و تأسیسات حیاتی، حساس و مهم نظامی و غیرنظامی و تلفات انسانی جلوگیری نموده و یا میزان خسارات و تلفات ناشی از حملات دشمن را به حداقل ممکن کاهش داد. اما در شیوه دفاع عامل، کشور مدافع ناچار به استفاده از سلاح و شیوه‌های نظامی می‌باشد و زمانی اتفاق می‌افتد که حمله آشکار یا مسلحانه صورت گرفته باشد (اصغریان جدی و میر هاشمی، ۱۳۹۴: ۱). شهرهای ساسانی، از سه بخش

کهن‌دژ^۱، شارسدان^۲ و ربض^۳ تشکیل می‌شده (مجتهد زاده، ۱۳۸۳: ۵۵). در زمان امپراتوری ساسانیان هنگام احداث شهرها ضمن تدارک نقشه‌های منطقه، از پیش طرح موقعیت دفاعی و حصار اطراف شهر را نیز مورد توجه قرار می‌دادند (پژوهشکده پدافند غیرعامل، ۱۳۸۸: ۲۴). مکان احداث شهرها را جایی انتخاب می‌کردند که حداقل یک‌طرف آن متکی به کوه یا رودخانه و یا مانع طبیعی باشد تا بدین‌وسیله دستیابی به آن مشکل شود (پازوکی، ۱۳۷۸: ۳۰۸). شهر اردشیر خوره نیز در دشتی واقع گردیده که گرداگرد شهر به‌وسیله کوه‌های صعب‌العبور احاطه‌شده و تنها راه ورود و خروج به دشت از طریق تنگه‌ای صورت می‌گرفت که ساسانیان با اقداماتی که اعمال کرده بودند ورودی دشت را کاملاً زیر نظر خود داشتند.

ساختار معماری شهر اردشیر خوره

ایالت فارس در دوره ساسانیان به پنج خوره^۴ (کوره) تقسیم شده بوده. این پنج کوره که در دوره بعد از اسلام نیز برقرار بود عبارتند از: کوره استخر، دارابگرد، اردشیر، شاپور و کوره قباد (نهجیری، ۱۳۷۰: ۳۵۶). اردشیر خوره شهری باستانی و مدور در یک‌صد کیلومتری شهر شیراز و سه کیلومتری شهر کنونی فیروزآباد در شهرستان فیروزآباد، استان فارس قرار دارد (تصویر-۱). که در اوایل قرن سوم میلادی به دست اردشیر بابکان بنا گردیده است.

۱- ارگ یا کاخ که در قلب شهر یا بلندترین محل شهر ساخته می‌شد و محل استقرار و سکونت شاه یا فرمانروای شهر بوده است.

۲- پس از کهن‌دژ ساخته می‌شد و محل استقرار و سکونت اشراف، موبدان، مغان، جنگاوران، دبیران، پزشکان بوده است.

۳- در خارج از دیوارهای شهر ساخته می‌شد و طیف عظیمی از مردم از قبیل پیشه‌وران، بازرگانان و صاحبان حرفه‌ها در آن سکونت داشتند.

۴- برای کوره معانی مختلفی ذکر شده از جمله: روشنایی، شهر، ولایت و استان.

تصویر ۱- موقعیت شهرستان‌های فیروزآباد در استان فارس (صالحی، ۱۳۹۷: ۶۴)

چنانکه ملاحظه می‌گردد، قلمرو دایره‌ای شکل شهر با قلمرو سایر شهرهای این دوره مشابهت دارد. ایجاد این نوع قلمرو به ساسانیان کمک می‌کرده است که بتوانند امنیت شهرهای خود را بهتر کنترل نمایند (تصویر-۲).

تصویر شماره ۲- شهر اردشیر خوره (مهر آفرین، ۱۳۹۳: ۲۰۱)

مهم‌ترین و بزرگ‌ترین شهری که اردشیر در ابتدای حکومت خود به ساخت آن مبادرت کرد، اردشیرخوره (شهر گور) نام داشت که تختگاه اردشیر بابکان بود (مهر آفرین،

۱۳۹۳: ۹۶). جورجینا هرمان معتقد است که اردشیر قبل از غلبه بر اردوان پنجم دستور ساخت شهر تازه و ساختمان کاخ‌های خود را در اردشیر خوره (شکوه اردشیر) و قلعه دختر بر چکاد تنگاب صادر کرده است (هرمان، ۱۳۷۴: ۹۳) تا ضمن انسجام و استحکام ارتش و پایه‌های قدرت خود از گرفتار شدن در دام ارتش توانمند اردوان رهایی یابد و از سوی دیگر موجودیت شاهی خود را اعلام کند. استخری سیمای این شهر و چگونگی احداث آن را چنین بیان کرده است: جور را اردشیر بنا کرده‌است. گویند دریاچه بود. چون اردشیر دشمنی را در آنجا قهر کرد خواست که شهری بنا کند. پس بفرمود تا آب را راه‌ها ساختند. چنان‌که شیب‌ها برون‌شد و این شهر را بنا کرد. دیواری از گل دارد و چهار دروازه بر اوست: یکی را «باب مهر» گویند سوی مشرق، و یکی سوی مغرب است «دروازه بهرام» و بر دست راست «دروازه اردشیر» و بر دست چپ «دروازه هرمز». در میان شهر نمایی است چون دکانی، آن را طربال گویند و آن را در پارسی ایوان و کیاخوره خوانند. اردشیر ساخته بود و بر همه روستاها و ناحیه از آنجا دیدار افتد. و در برابر آن از کوه آبی برون آورده‌است. آب همچون فواره به طربال برآید و در مجرای دیگر فروشود و از گچ و سنگ ساخته بود. اکنون ویران شده است. و در شهر آب‌های روان بسیارست. به هر دروازه مقدار یک فرسنگی بوستان و تماشاگاه باشد. (استخری ۱۳۴۰: ۱۱۰-۱۱۱). در مرکز شهر برجی عظیم و چهارگوش قرار دارد که بنا به گفته ابن‌حوقل آن را طربال می‌گفتند (مهر آفرین، ۱۳۹۳: ۱۰۱). این بنا از سنگ‌های نتراشیده و آهک و گچ ساخته شده بود و در طرفین آن آثار پلکان طاق داری، که به‌صورت مارپیچ تا بالای برج ادامه داشته، هویداست (همان، ۱۰۲). قطر بخش تحتانی آن بیش از بخش فوقانی است و ضخامت هر ضلع این بنا در شرایط کنونی حدود ۹ متر و ارتفاع آن ۳۰ متر می‌باشد (هوف، ۱۳۶۵: ۷۹). عملکرد دقیق این برج مشخص نیست؛ فلاندن به گفته اهالی محل آنجا را آتشکده می‌نامد (فلاندن، ۱۳۵۶: ۳۸۷). استخری از آن به‌عنوان ایوان و کیاخوره یاد کرده است (استخری، ۱۳۴۰: ۱۱۱-۱۱۳). اسکار رویتر این بنا را با زیگورات‌های بین‌النهرین مقایسه کرده است و اعتقاد دارد که در مناسبت‌های مخصوص، آتش مقدس را روی این برج می‌افروختند (Ruether, 1977: 56). همچنین هوف اعتقاد دارد که این بنا به‌احتمال زیاد باید مظهری از شاه-خدایی اردشیر باشد (هوف، ۱۳۶۵: ۷۹). ابن بلخی نیز درباره این برج چنین اظهار می‌دارند: در میان شهر دکه‌ای انباشته‌اند که نام ایرانی آن گرده و عرب

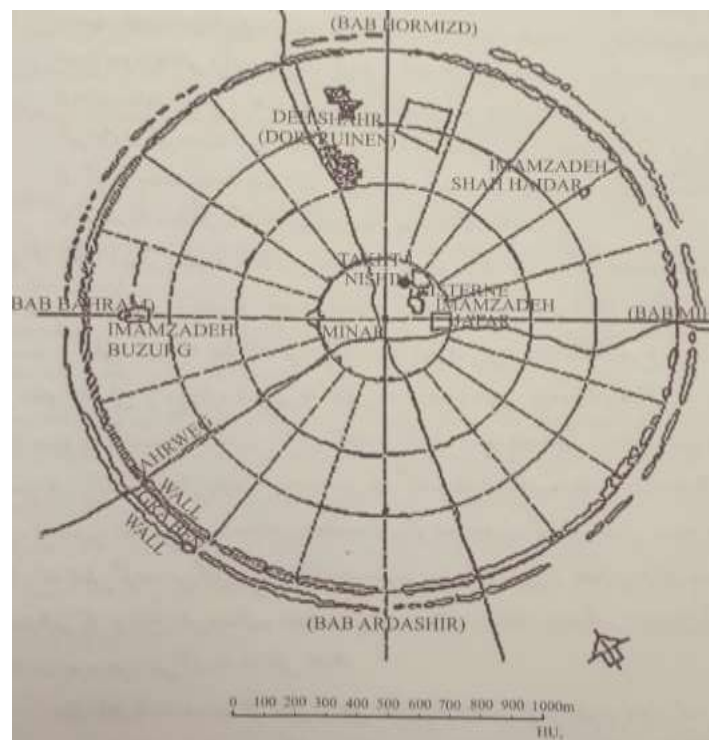
آن را طربال می‌گویند (ابن بلخی ۱۳۲۹: ۱۳۸). در شمال شهر مدور گور، کاخ بزرگی در کنار چشمه پر آب و در مجاورت تنگاب قرار دارد. طول این بنا ۱۰۴ متر و عرض آن ۵۵ متر است. دیوارهای کاخ از قلوه‌سنگ و ملاط ساروج ساخته شده و ضخامت دیوارهای آن چهار متر است. یکنواختی دیوارهای بیرونی به وسیله دو ردیف طاق نما شکسته شده بود. شکل اساسی این بنا به صورت یک ایوان بلند با سه تالار گنبد دار می‌باشد که آن را به صورت یک تالار ورودی درآورده است (مهر آفرین، ۱۳۹۳: ۱۰۸). فرصت الدوله شیرازی از این بنا به عنوان آتشکده یاد کرده است (شیرازی، ۱۳۶۲: ۱۱۵). همچنین پیرنیا نیز عقیده دارد که لازمه کاخ بودن بنای فوق، داشتن تأسیساتی است که بنای فیروزآباد فاقد آن است (پیرنیا، ۱۳۶۹: ۹۵).

ساختار امنیتی در شهر اردشیر خوره

تدبیر دفاع عامل و امنیت شهری را احتمالاً گروهی از ارتشیان انجام می‌دادند؛ در منابع تاریخی از این که نیروهای ویژه‌ای مأموریت امنیت شهر را در رسته‌ای جداگانه از ارتش بر عهده داشتند، نیامده است. (صالحی، ۱۳۹۷: ۶۸) از منظر دفاع عامل، ساسانیان در مقابله با تهدیدات و حمله‌ها از ارتشی متشکل از چندین رسته که ابداعات خودشان بود بهره می‌بردند. رسته‌های ارتش ساسانی متشکل بود از سواره‌نظام سنگین اسلحه و سبک اسلحه، فیل سواران، دیلمیان، کمانداران و پایگان. هم‌چنین نظامی‌گری در دوره ساسانیان موروثی بوده است (نیکول، ۱۳۹۵: ۱۰۶). از منظر دفاع غیرعامل. شهر اردشیر خوره از یک دیوار پشتیبان، خندقی به عرض تقریبی ۵۵ متر و یک حصار خشتی با چهار دروازه اصلی منظم در چهار محور تشکیل شده است (Huff, 1970: 391). در دوره ساسانی بنای شهرهای جدید تنها ویژه نواحی غرب کشور نبود بلکه در استانهای شرق و شمال شرق ایران نیز شهرهایی با مفهوم دژها و قلعه‌ها که شهر نامیده می‌شده ساخته گردیده است. در استان‌های مذکور نیز شهرها به صورت مراکزی در آمدند و پایگاه‌ها و دژهایی گرد آن‌ها بنا شد (پیگولو سکایا، ۱۳۸۷: ۲۲۸). پشتیبان خندقی در گرداگرد شهر گور نشان‌دهنده بی‌ثباتی نسبی حکومت نوپای ساسانیان در اوایل تأسیس می‌باشد؛ لذا معماران و طراحان شهر، با حفر خندق خواسته‌اند حملات ناگهانی امپراتوری اشکانیان و سایر یورش‌ها را بر علیه خود خنثی کرده یا حتی المقدور ورود ارتش مهاجم به داخل شهر را به تأخیر بی‌اندازند (دفاع غیرعامل)؛ تا در صورت امکان تدابیر دفاعی

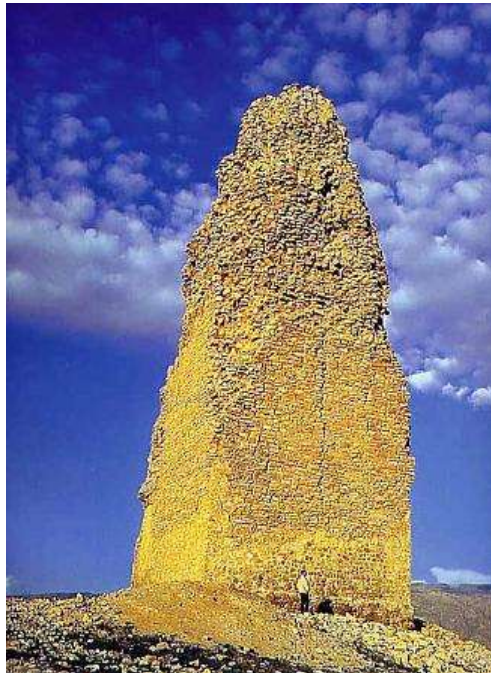

عامل یا همان رویارویی نیروهای مهاجم و مدافع را سامان‌دهی کنند (صالحی، ۱۳۹۷: ۶۸). قسمت داخلی شهر که قطر آن نزدیک به دو کیلومتر می‌رسد، مانند چرخ پره داری با دو محور اصلی از دروازه شمالی به جنوبی و دروازه غربی به دروازه شرقی به چهار پاره مساوی تقسیم شده است که در نقطه مرکزی شهر همدیگر را قطع می‌کنند. سپس هر یک از چهار پاره به پنج بخش بزرگ و مشابه تقسیم شده است. علاوه بر این، فضای داخلی شهر با سه دایره متحدالمرکز به چهار گرده بخش شده است. چنان‌که قطر گرده مرکزی به ۴۵۰ متر می‌رسد (تصویر ۳-). بسیاری از خیابان‌های مدور و متحدالمرکز ارتباط غیرمستقیم منطقه مرکزی را با مناطق مسکونی، محل کار و تجارت به وجود می‌آورند. (مهر آفرین، ۱۳۹۳: ۱۰۱).

تصویر شماره ۳- شهر مدور گور حصار، تقسیمات، دروازه‌ها و آثار مهم درون آن (هوف، ۱۳۶۵: ۷۷)
 هدف معماران و طراحان شهرهای مدور در امر خیابان‌کشی نیز استفاده نوعی دیگر از دفاع غیرعامل است؛ زیرا می‌توانستند در صورت ورود نیروهای نظامی دشمن به درون

شهر، آن‌ها را با حربه به مرکز شهر کشانده و در زمانی که تمرکز مهاجمین، حرکت روبه‌جلو است، نیروهای نظامی ساسانی در آن واحد می‌توانستند با دور زدن نیروهای مهاجم از طریق خیابان‌های مدور خود را به جبهه عقب دشمن رسانده و موقعیت و جایگاه مهاجم و مدافع را عوض کرده و از پشت سر به دشمن ضربه وارد کنند. همچنین وجود چهار دروازه در جهات اربعه اردشیرخوره نیز می‌تواند نوعی پدافند غیرعامل باشد؛ زیرا به فرض مثال با هجوم نیروهای دشمن از طرف دروازه‌های غربی و شمالی، نیروهای ساسانی می‌توانستند افراد غیرنظامی از قبیل زنان کودکان و کهن سالان را از دروازه‌های شرقی و جنوبی به بیرون از شهر انتقال دهند تا حتی المقدور تلفات جانی را کاهش دهند. چنان‌که پیش‌تر اشاره شد در نقطه مرکزی شهر برجی احداث گردیده است؛ که کارکرد آن به صورت دقیق مشخص نشده است و نظرات گوناگونی مطرح گردیده است. با توجه به ارتفاع (حدود سی متر) قابل مضاعف برج، و اشراف داشتن به دشت‌های مجاور علاوه بر کارکردهای دیگرش، می‌تواند برای عمل دیده‌بانی جهت پدافند غیرعامل و اعلام خبر نیز تعبیه شده باشد (تصویر -۴).

تصویر -۴- برج مرکزی شهر اردشیر خوره (https://tripyar.com/iran)

برج و باروها برجسته ترین و خارجی ترین نشانه این گونه شهرهاست. شکل و جنس و تعداد برجها و باروها، به اهمیت و وسعت هر شهر و همین طور به شرایط طبیعی و اجتماعی هر منطقه بستگی دارد. بسیاری از شهرها چند حصار داشتند و مهمترین بخش دژ، غالباً در بالاترین و قابل دفاع ترین مکان قرار داشت و در برخی از نمونه ها حصارى جداگانه برای آن در نظر گرفته می شد. قلعه دختر در شش کیلومتری جاده فیروزآباد به شیراز در دامنه کوهی مشرف بر جاده قرار دارد که پس از طی مسافتی حدود ۳۰۰ متر می توان به قلعه رسید. قلعه دختر از استحکام یک کاخ شکوهمند سلطنتی با استحکامات دفاعی برخوردار است که از نظر سوق الجیشی چنان در حد کمال است که نظیر آن در سرتاسر تاریخ معماری به دشواری یافت می شود (Huff, 1977: 32). احتمالاً اردشیر قبل از ساخت شهر اردشیرخوره، اقدام به ساخت قلعه دختر به صورت یک قلعه و دژ تدافعی نموده که عظمت این دژ سبب خشم شاه اشکانی شده است. در واقع، قلعه دختر طغیان اردشیر و از سوی دیگر نشانه خشم اردشیر می باشد. بر چکاد کوهی در دره تنگاب فیروزآباد و در فاصله سه کیلومتری از کاخ اردشیر، قلعه دختر قرار دارد. در جهات مختلف دژ، چشم انداز زیبایی است که نگهبانان با اشراف بر آن می توانستند حرکت هر جنبنده ای را زیر نظر داشته باشند و با نیروی اندک، ارتشی توانمند را از پای در آورند (مهر آفرین، ۱۳۹۳: ۹۷-۹۸). دیوار قلعه به عنوان کمربند دفاعی دژ اصلی، دارای باروهای دفاعی پیش آمده است و ارتفاعی حدود شش یا هفت متر داشته است. کنگره های دفاعی قلعه در دو یا چند ردیف مرتب و متداخل و پله هایی به ضخامت ۵۰ سانتی متر داشته است که احتمالاً در آن مزغل هایی تعبیه شده بود. (Huff, 1977: 32). در تاریخ دوره ساسانی نیز به این استحکامات دفاعی بر می خوریم چنان که در اثر لشکر کشی موفقیت آمیز " بهرام چوبین " در شرق ولایاتی را که موقتاً از دست رفته بود، دوباره به ایران بازگشت و سردار ایرانی از آمو دریا گذشت و دژ پایکند (آوازه) را که در واحه بخارا بود گرفت (آور زمانی ، ۱۳۹۱ : ۴۷). احتمالاً اردشیر با آینده نگری و یک سری راهبردهای از پیش برنامه ریزی شده، محل شهر گور را انتخاب کرده است؛ و قبل از احداث شهر می خواسته راه ورودی به دشت را با احداث دژی در استراتژیکی ترین نقطه ببندد. با توجه به موقعیت جغرافیایی قلعه دختر بر روی صخره های دره تنگاب که تنها راه ورودی به دشت فیروزآباد می باشد، اردشیر قسمتی از

نیروهای دولت تازه تأسیس را در مقر دژ مستقر می‌کرده و در صورت حضور نیروهای ارتش امپراتوری اشکانی یا هر دشمن دیگر، تا راه را با دفاع عامل برای ورود آنها به دشت ببندند. ارتفاع بالاتر دژ از سطح دره، امتیاز برتری را به نیروهای ساسانی می‌داده و چه‌بسا با نیروهای کمتر نسبت به دشمن می‌توانستند به پیروزی رسیده و مانع ورود دشمن به دشت و شهر اردشیر خوره شوند (تصویر -۵).

تصویر -۵- قلعه دختر (<https://tripyar.com/iran>)

همچنین دژ دختر برای شهر اردشیر خوره به‌عنوان یک پدافند غیرعامل عمل می‌کرده؛ و دشمنان برای رسیدن به شهر ناگزیر باید از مقابل دژ عبور می‌کردند. دژ قلعه دختر علاوه بر بستن راه عبور؛ وظیفه اعلام‌خبر (پدافند غیرعامل) را نیز بر عهده داشته؛ و در صورت رویت دشمن در محور ورودی دشت سریعاً اخبار را به مرکز حکومت اردشیر، در اردشیر خوره انتقال می‌داده تا ارتش اصلی تمهیدات لازم را انجام دهد. این ساختار امنیتی در اردشیر خوره به‌عنوان مرکز، با شهرهای مرزی تفاوت داشت چنان که شهرهای مرزی که تنها در اسم عام باهم اشتراک لفظی دارند فقط از دیدگاه نظامی تجهیز یافته‌اند، این در حالی است که شهرهای سرزمین‌های میانی نقش حفظ و حراست از شبکه‌های آمد و شد جاده‌ای را نیز بر عهده داشتند و شهرهای سرزمین‌های

درونی عملاً به کار تولید می پرداختند (حبیبی، ۱۳۷۵: ۳۱). شهرهای مرزی همواره استحکامات دفاعی بیشتر و سرباز خانه‌های بزرگی داشتند تا مانع از رخنه دشمن به داخل خاک دولت ساسانی شوند. نیروی عظیم گرد آمده از سرباز گیری محلی توسط اربابان محلی انجام می‌گرفت که آنان نیز به نوبه خود به اشراف منطقه نظر داشتند چنین سپاهی هرگز از فرماندهی متمرکز تبعیت نمی‌کرد.

نتیجه‌گیری

ساسانیان از حکومت‌های پیشرفته و صاحب سبک در بحث برقراری نظم و امنیت بوده‌اند و برای برقراری امنیت شهر اردشیر خوره علاوه بر تشکیل ارتش منظم (دفاع عامل)، تدابیری همچون احداث قلعه دختر در استراتژیک ترین مکان دشت که با توجه به محل ساخت، ارتفاع داشتن از سطح دشت و همچنین اشراف داشتن به تنها راه ورودی به دشت؛ شرایط را برای ارتش مهاجم بسیار دشوار می‌کرده و همچنین مبادرت به حفر خندق در گرداگرد شهر، ایجاد حصار، ایجاد خیابان‌کشی مدور، با توجه به طراحی زیبایی در معماری و تسهیل در رفت و آمد ساکنین، در مواقع ضروری کار را برای دشمن دشوار می‌نموده؛ توجه داشتن به امر دیده‌بانی دوردست‌ها با ایجاد برجی در مرکز شهر و همچنین احداث چهار دروازه برای خروج‌های اضطراری (سواى اعتقاداتی که داشتند) از نکات شاخص در دفاع غیرعامل محسوب می‌شد. همین عوامل باعث شده بود نفوذ دشمن احتمالی به داخل شهر به سختی صورت پذیرد و باعث برتری و اشراف داشتن نیروهای ساسانی نسبت به نیروهای دشمن شود. از منظر دفاع عامل، ساسانیان در مقابله با تهدیدات و حمله‌ها از ارتشی متشکل از چندین رشته که ابتکار بومی خودشان بود، بهره می‌بردند. رشته‌های ارتش ساسانی متشکل بود از سواره‌نظام سنگین اسلحه و سبک‌اسلحه، فیل‌سواران، دیلمیان، کمانداران و پایگان (پیاده‌نظام). که وظیفه تامین امنیت در دوره ساسانی را در قلمرو مرزها و در داخل شهرها بر عهده داشتند. دفاع غیرعامل ساسانیان با توجه به مطالعات صورت گرفته، تشکیلات منظم شده ادوار قبل از خودشان می‌باشد. کشیدن حصار و حفر خندق بر گرداگرد شهرها ریشه در حکومت‌های ماقبل ساسانی هرچند به صورت اندک دارد؛ بنابراین ساسانیان با استفاده از تجربیات دفاع غیرعامل ادوار گذشته به خصوص اشکانیان، مبادرت به حفر خندق و

احداث برج و بارو در دور شهر اردشیرخوره کرده‌اند. هر چند در کتب موجود و منابع تاریخی صحبتی به میان نیامده است که ساسانیان با استفاده از چه نیروهایی امنیت داخلی خود را برقرار می‌کرده‌اند؛ احتمالاً رسته‌ای از ارتش به امر ایجاد نظم و امنیت داخلی شهرها اشتغال داشته‌اند. ضمن آن که ساسانیان در شهرسازی نیز به بحث امنیت داخلی توجه داشته‌اند و در مرزهای خود شهرهایی احداث می‌کرده‌اند که با عنوان شهرهای دفاعی از آن‌ها بهره می‌برده‌اند تا بتوانند، امنیت داخلی خود را ارتقاء دهند و بدین ترتیب دولت ساسانی با اساس قرار دادن امنیت در سیاست کشور توانست یکی از بزرگترین دولت‌های تاریخ سیاسی و نظامی ایران را بر پا دارد.

منابع

- ابن بلخی (۱۳۲۹)، فارس نامه، به سعی و کوشش گای لسترنج و رینولد الن نیلکلوسول، تهران: دارالفنون-کمبریج.
- احمد، اشرف (۱۳۵۳)، تحقیق در مسائل ایران: ویژگی‌های تاریخی شهرنشینی در ایران، مجله مطالعات جامعه‌شناسی.
- استخری، ابواسحاق ابراهیم (۱۳۴۰)، مسالک و ممالک، به اهتمام ایرج افشار، تهران: شرکت علمی و فرهنگی.
- اصغریان جدی، احمد و میر هاشمی، احسان (۱۳۹۴)، دانش عمومی پدافند (دفاع) غیرعامل در معماری و شهرسازی دوره‌های تاریخی ایران و نمونه‌های تکامل‌یافته این تجربه‌ها، دو فصل‌نامه دانش‌های عمومی ایران، سال دوم، شماره ۳
- آشوری، داریوش (۱۳۸۸)، دانشنامه سیاسی، تهران، نشر مروارید.
- آور زمانی، فریدون (۱۳۹۱)، جغرافیای تاریخی ایران زمین، تهران مؤسسه فرهنگی و انتشاراتی پازینه.
- بهرامی، اکرم (۱۳۵۶)، شهرهای ساسانی، تهران، دفتر بررسی‌های تاریخی.
- بازوکی، ناصر، (۱۳۷۸)، شهر و نقش دفاعی شهرها، مجموعه مقالات دومین کنگره تاریخ معماری و شهرسازی ایران ۲۵-۲۹ فروردین ارگ بم کرمان، جلد دوم، چاپ اول، تهران: ناشر سازمان میراث فرهنگی و گردشگری، صص ۳۰۵-۳۱۰.
- پژوهشکده پدافند غیرعامل دانشگاه جامع امام حسین ع (۱۳۸۸)، پدافند غیرعامل و مدیریت بحران، سال اول شماره اول اردیبهشت، انتشارات پژوهشکده پدافند غیرعامل دانشگاه جامع امام حسین ع.
- پیرنیا، محمد کریم (۱۳۶۹)، شیوه‌های معماری ایران، تدوین غلام‌حسین معماریان، تهران: موسسه نشر هنر اسلامی.
- پیگولو سکایا، ن. (۱۳۸۷)، شهرهای ایران در روزگار پارتیان و ساسانیان، ترجمه عنایت الله رضا انتشارات علمی و فرهنگی.
- حبیبی، سید محسن (۱۳۷۵)، از شار تا شهر، تحلیلی تاریخی از مفهوم شهر و سیمای آن - تفکر و تاثر، انتشارات دانشگاه تهران.
- سامی، علی (۱۳۹۰)، تمدن ساسانی، تهران: موسسه فرهنگی انتشاراتی پازینه
- شیرازی، فرصت الدوله (۱۳۶۲)، آثار عجم، تهران: نشر بامداد.

- صالحی، داود (۱۳۹۷)، بررسی سیستم‌های امنیتی در شهرهای دوره ساسانی، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشگاه بیرجند.
- فلاندن، اوژن (۱۳۵۶)، سفرنامه، ترجمه حسین نور صادقی، چاپ سوم، تهران: انتشارات اشرافی.
- مجتهد زاده، غلامحسین (۱۳۸۳)، برنامه‌ریزی شهری در ایران، انتشارات دانشگاه پیام نور.
- مجیدی، داوود و گیوه‌چی، سعید و نوری کرمانی، علی (۱۳۹۰)، به‌کارگیری اصول پدافند غیرعامل در بنای شهر-دژها در ایران باستان، فصلنامه شهر ایرانی اسلامی.
- مهر آفرین، رضا (۱۳۹۳)، شهرهای ساسانی، تهران: سمت.
- نگاهیان، ابراهیم (۱۳۹۳)، مفهوم امنیت، تهران: نشر مرکزی.
- نهچیری، عبدالحسین (۱۳۷۰)، جغرافیای تاریخی شهرها، تهران: انتشارات مدرسه وابسته به دفتر انتشارات کمک آموزشی.
- نیکول، دیوید (۱۳۹۵)، ارتش ساسانی، ترجمه محمد آقاجری، تهران: انتشارات ققنوس.
- هرمان، جورجینا (۱۳۷۴)، هنر ساسانیان، هنرهای ایران، زیر نظر ر. دبلیو فریه، ترجمه پرویز مرزبان، چاپ اول، تهران: انتشارات فرزاد.
- هوف، دیتربیش (۱۳۶۵)، شهرهای ساسانی، ترجمه محمد رحیم صراف، نظری اجمالی به شهرنشینی و شهرسازی در ایران، به کوشش محمد یوسف کیانی، چاپ اول، تهران: ارشاد اسلامی.
- Ruether, O. (1977), "Sassanian Architecture" in Survey of Persian Art, A/U/Pop, Vol2, Third Edition with Bibliography and Addenda Published.
- Huff, D.(1969/70), "Zur Rekonstruktion des Turmes von Firuzabad", IstanbulMitteilungen; 19/20,
- Huff, D.(1977), "Aspect Historie et Archeologiques in Ghala Dokhtar, Atechkade", H. Hugi, Ecolepolytechnique, Federal, Zurich, Avril.

منابع اینترنتی

- <https://tripyar.com/ir>